

קברים מן התקופה הביזנטית באונו (אור יהודה) – 2009

לבנה צפניה-זיאס וניסים גולדינג-מאיר

החפירה נערכה מטעם י.ג. ארכיאולוגיה חוזית בע"מ ובחסות המכון למקרא ולעתיקות ע"ש נלסון גליק (B-342/2009), נוהלה על ידי נ' גולדינג-מאיר, בסיועם של א' רובאן, נ' זאבי וק' הריוט (ציור כלי חרס והכנת לוחות), ד' פורוצקי וק' הריוט (מדידות) ומ' לביא (ניקוי מתכות). צילומי שטח וממצא נעשו על ידי א' פרץ, ו' נייחין ונ' גולדינג-מאיר. לא נערכה בדיקה אנתרופולוגית פיסית בשל התנגדותם של נציגי משרד הדתות.

איור 1. תוכנית וחתך של שטחי החפירה (A2 ו-A3).

התקופות ההלניסטית והרומית נכלל אזור אונו בתחומי הטופורכיה של לוד (Lydda), שהייתה מרכז יהודי חשוב בימי הבית השני. בתחילת המאה הג' לסה"נ, כאשר הוקמה העיר הרומית לוד-דיוספוליס, עבר המרכז היהודי של העיר לוד צפונה, אך באונו ובסביבותיה המשיכו להתגורר יהודים רבים עד סוף התקופה הביזנטית (Gophna, Taxel and Feldstein 2007:109). בסוף המאה הג' לסה"נ, הופרדה אונו מתחום לוד והפכה למחוז עצמאי עם מועצת עיר (בוליי). מתוך אזכורים שונים במשנה ובתלמוד עולה שיהודי אונו סבלו מחיל המצב הרומי שישב בעיר לוד (מדרש איכה רבה א' י"ז). בגניזה הקהירית נתגלו שלושה קטעים המזכירים את "אונו". אחד

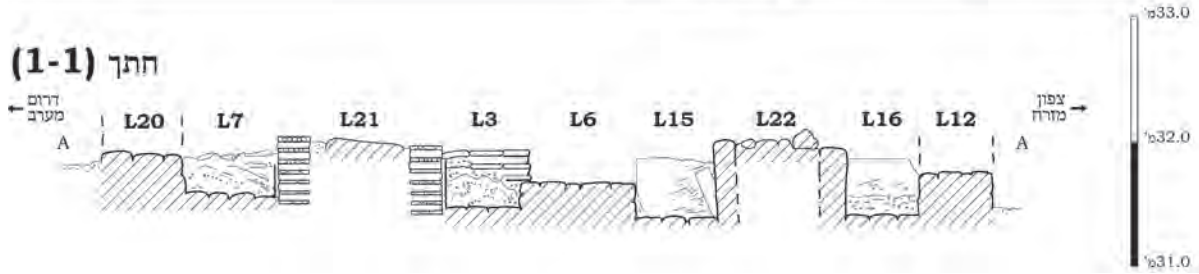
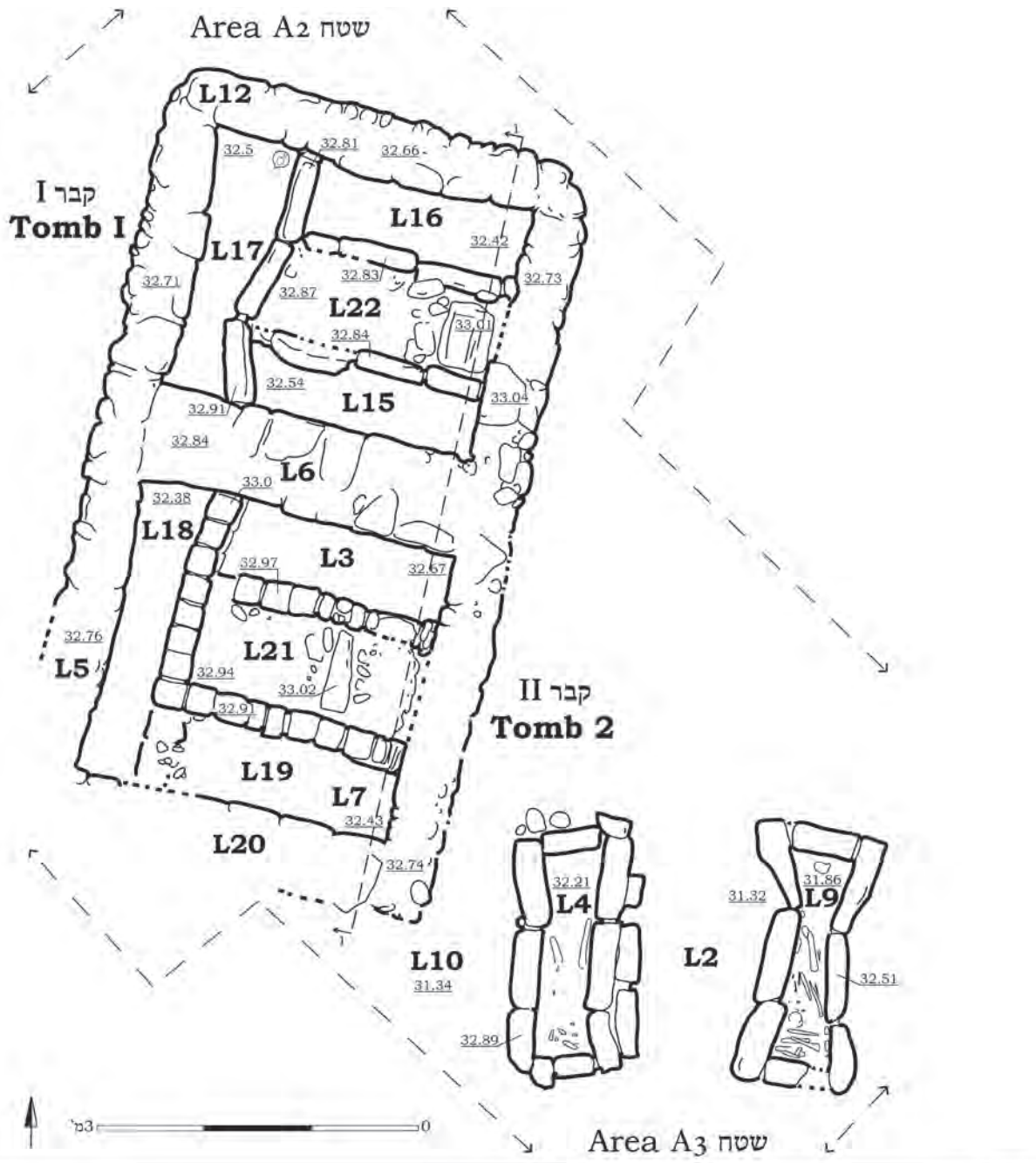
מבוא

בחודש דצמבר 2009 נערכה חפירת הצלה באתר העתיקות אונו, כ-100 מ' מערבית לכביש בית-דגן-יהוד (כביש 412), בתחומי העיר אור יהודה (כפר עאנה; נ"צ רי"ח 9000-7990/658960-187960; איור 1). החפירה החלה לאחר ששרידים ארכיאולוגיים נתגלו במהלך בדיקות מקדימות של רשות העתיקות לקראת הקמת מגדלי אוריון בשכונת נווה רבין.¹ החפירה באתר הופסקה על ידי נציגי משרד הדתות בטרם הושלמה, והשרידים כוסו על ידי רשות העתיקות כדי לשומרם לדורות הבאים.

האתר שוכן בעמק הפשט של נחל איילון, הידוע כ"בקעת אונו" או "שפלת לוד". רוב שטחה של בקעת אונו מישורי ומכוסה בקרקעות סחף פוריות ועשירות בסדימנטים חרסיתיים או אלוביאליים המכילים גיר, היוצרים את "המישורים האלוביאליים של חוף פלשת" (דן תש"ל: 64, 69, 72).

הכפר הערבי כפר עאנה זוהה על ידי גרן (Guèrin 1875:319-321) ולאחריו על ידי אנשי הסקר הבריטי (Conder and Kitchener 1882:251-252) כאונו העתיקה. במקורות ההיסטוריים נזכרת אונו לראשונה ברשימת הערים שכבש תחותמס הג' במסעו לארץ ישראל (קלאי 1967:353). במקרא מופיעה העיר כמקום אשר נבנה על ידי משפחת אלפעל מבני שבט בנימין (דברי הימים א' ח' י"ב), ולפי מסורת חז"ל היתה אונו עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (משנה ערכין ט' ו'). תושבי אונו גלו עם חורבן הבית הראשון (עזרא ב' ל"ג) ושבו אליה עם שיבת ציון, והעיר כנראה הייתה חלק מפחוות יהודה בימיו של נחמיה (נחמיה י"א, ל"ה). במהלך

1 חפירת הבדיקה מטעם רשות העתיקות נערכה על ידי ג' מרכוס בחודש יולי 2009 (הרשאה מס' A-5710; מרכוס 2010).

איור 2. תוכנית וחתך של שטחי החפירה (A2 ו-A3).

נוצרי, כולל בחפירה המתוארת כן, מטיילים ספק בזיהוי האתר כאונו הקדומה. לאחרונה, הציעו ר' גופנא וא' טקסל שישי לזהות את אונו הקדומה עם כפר ג'ונה, הנמצא כ-0.7 ק"מ צפונית לאתר (Gophna, Taxel and Feldstein 2007: 110).

החפירה

שטח החפירה (כ-86 מ"ר) נמצא בשוליים הדרומיים-מזרחיים של כפר עאנה. בחפירה נפתחו שני שטחים (A3, A2) ונחשפו בהם שני קברים בנויים ושני קברי ארגז (איור 2). כל הקברים שייכים כנראה לאותה שכבה.

שטח A3 (איורים 2 ו-3)

בשטח זה הושלמה חשיפתם של שני קברי ארגז, המרוחקים כ-1.5 מ' זה מזה, שצירים צפון-דרום; שני הקברים, נחשפו בחלקם כבר במהלך חפירת הבדיקה של רשות העתיקות (מרכוס 2010). הקברים נכרו בקרקע חרסיתית חומה וכבדה, ודופנותיהם נבנו מלוחות מסותתים של אבן גיר. במילוי הקברים ובסביבתם נתגלה ממצא דל, שכלל כלי חרס שחוקים הקשים לזיהוי. שני הקברים נתגלו ללא לוחות כיסוי. עצמות הנקברים שנתגלו בקברים כוסו מיד לאחר חשיפתן ולא נערכו בהן בדיקות אנתרופולוגיות.

קבר ארגז 4 (איור 4)

הקבר מלבני (כ-2.4 מ' אורך, כ-1.1 מ' רוחב, כ-0.4 מ' עומק), ובנוי מלוחות מסותתים של אבן גיר קשה (גודל ממוצע: 0.70 × 0.25 מ'). הדפנות הארוכות בנויות משלושה לוחות אבן גדולים, הדופן הקצרה הצפונית בנויה מלוח אחד, ואילו הדרומית בנויה משני לוחות. לאורך הפן החיצון של הדופן המזרחית של הקבר נמצאו שלושה לוחות של אבני גיר. אין ידוע אם אלה נועדו למנוע את קריסת דופן הקבר או שאלה

איור 3. שטח A3: קברי ארגז, מבט לצפון.

הקטעים מחזק את הזיהוי עם הכפר הערבי כפר עאנה. קטע אחר מכיל קינה, המיוחסת לסוף התקופה הביזנטית, ובה מוזכר חורבן בית כנסת שהיה בעיר אונו (איש אונו (פרידמן) תשמ"ג).

בחפירות שנערכו בשולי כפר עאנה בשנים האחרונות נמצאו שרידי יישוב מן התקופות הכלקוליתית והביזנטית, וקברים מן התקופות הביזנטית-האסלאמית הקדומה והממלוכית. כן נתגלו מתקן מטויח ושלושה (?) קברי ארגז שהותקנו בציר צפון-דרום, שהממצא בהם אינו אינדיקטיבי, אך המילוי סביבם הוא מראשית התקופה האסלאמית הקדומה. לצדם נתגלה מתקן תעשייתי לאחסון מן התקופה האסלאמית הקדומה, כבשנים לייצור כלי חרס וקבר ארגז נוסף מן התקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה (ברקן ויקואל 2010).

בשוליים הצפוניים-מזרחיים של כפר עאנה נתגלו שרידי בור אשפה מהמאות ה'ה'-ה'לסה"נ (שמואלי תשנ"ז). בור אשפה נוסף, שהכיל פסולת של בית יוצר, כנראה של קנקני עזה מהמאות ה'ז'-ה'לסה"נ, נחשף בקרבת מקום. בתחתית הבור נתגלו חרסים מהתקופה הכלקוליתית והברונזה הקדומה (קוגן-זהבי 2011). בחפירות של שיאון ורפיואנו (2010) נתגלו שלושה סרקופגים עשויים אבן משלהי התקופה הרומית או מן המחצית הראשונה של התקופה הביזנטית; שפכי פסולת חרסים, השייכים כנראה לבית יוצר מן התקופה הביזנטית (המאות ה'ה'-ה'לסה"נ); ושרידי מבנה מהתקופה העותמאנית. סמוך לחפירה זו נחשף קבר מהתקופה הכלקוליתית (בושנינו תשס"ג (א)).

בחפירות אחדות שנערכו לאורך השוליים הצפוניים והמזרחיים של כפר עאנה נתגלה בית קברות נרחב מהתקופה הממלוכית (Gophna, Taxel and Feldstein 2007); בושנינו תשס"ג (ב); גולן 2004; ויטו, בעל פה²). סמוך אליו, בחלק הצפון-מערבי של בית הקברות, נתגלו חמישה קברי ארגז ושרידי מבנה עם רצפת פסיפס משלהי התקופה הביזנטית -- ראשית התקופה האסלאמית הקדומה (גורזלזני 2000). כן נתגלו פריטים ארכיטקטוניים אחדים, המעידים כי במקום ניצבה כנסייה (Gophna, Taxel and Feldstein 2007:12).

מן החפירות עולה שהאתר נושב לראשונה בתקופה הכלקוליתית. לאחר הפסקה ארוכה, חודש היישוב במקום בתקופה הביזנטית, שאז הגיע לשיא גודלו והמשיך להתקיים לאורך התקופות האסלאמית הקדומה, הצלבנית והממלוכית. בתקופה הביזנטית, כאשר היה היישוב בשיא גודלו, נשא אופי חקלאי ותושביו היו נוצרים. היעדרם של שרידים הקדומים למאות ה'ד'-ה'לסה"נ וחשיפתם של ממצאים בעלי אופי

2 לסיכום קצר של חפירות פ' ויטו באונו (הרשאה מס' 3023-A), ר':

Gophna, Taxel and Feldstein 2007: 24.

לוחות הכיסוי של הקבר. במרכז הקבר נתגלו שתי ערמות של עצמות עם גולגולות, שמקורן בקבורה משנית.

קבר ארגז 9 (איור 5)

בדומה לקבר 4, זהו קבר מלבני (כ-2.2 מ' אורך, כ-1.2 מ' רוחב, כ-0.5 מ' עומק), הבנוי מנדבך אחד של לוחות מסותתים עשויים אבן גיר קשה (גודל ממוצע: 0.2×0.8 מ'). הדפנות הארוכות בנויות משלושה לוחות, בעוד הקצרות – מלוח אחד. בקבר נתגלו עצמות בעומק של 0.4 מ' מפני השטח וכן שברי חרס אחדים, לא-אינדיקטיביים. הקבר הכיל קבורה משנית של שלושה פרטים ללא מנחות קבורה.

שטח A2 (איורים 2, 6 ו-7)

כ-0.7 מ' מערבית לשטח A3 נפתחו שני ריבועי חפירה. נחשפו בהם שני קברים בנויים, צמודים זה לזה, היוצרים יחד מבנה מלבני שצירו צפון-מזרח-דרום-מערב (כ-7.5 × 4.1 מ'). שני הקברים (I, II) זהים כמעט בגודלם, וביניהם מפריד קיר משותף (כ-0.9 מ' עובי) בנוי אבני גוויל. שאר הקירות (כ-0.6 מ' עובי) נבנו אף הם באבני גוויל בגודל בינוני שלוכדו במלט. שני הקברים התמוטטו, אך קירותיהם שרדו לגובה מרבי של 0.7 מ'. החלק המרכזי של שני הקברים לא נחפר בשל הפסקת החפירה, אך יש להניח שלשניהם הייתה תוכנית דומה: צירם דרום-מזרח-צפון-מערב, פתח הכניסה נקבע בקיר המזרחי, וממנו הוליך כנראה גרם מדרגות למעבר, שמצפוננו, מדרומו וממערב לו הותקנו שלושה משכבי קבורה. שני הקברים נמצאו מלאים במפולות של אבנים, שמקורן כנראה בתקרה שהתמוטטה.

קבר I (איורים 2 ו-6)

הקבר מרובע (מידות פנימיות: 2.4×3.0 מ'), ורובו התמוטט, אף שקירותיו שרדו לגובה 0.4 מ'. הפתח נקבע בקיר המזרחי בין שתי מזוזות מונוליתיות עשויות אבן גיר; אחת נמצאה באתרה בעוד השנייה נתגלתה במעבר שלא נחפר. המעבר המרכזי (לוקוס 22; 0.8 מ' רוחב) נמצא מלא במפולת ובסחף. שלושת משכבי הקבורה (לוקוסים 15, 16, 17; 2.1–2.4 מ' אורך, 0.6–0.7 מ' רוחב, 0.25–0.30 מ' עומק) נחפרו עד למפלסם התחתון, שרוצף באבנים. בין המעבר למשכבי הקבורה הפרידו מחיצות דקות (0.2 רוחב), הבנויות כל אחת משלושה לוחות אבן גיר מסותתים (גודל ממוצע: 0.2×0.7 מ', 0.7 מ' גובה).

קבר II (איורים 2 ו-7)

קבר רבוע בעל תוכנית דומה לזו של קבר I (גודל פנימי 2.8×3.0 מ': מעבר מרכזי (לוקוס 21) ושלושה משכבי קבורה סביבו (לוקוסים 13, 17, 18; 2.1–2.8 מ' אורך, 0.6–0.7 מ' רוחב). את משכבי הקבורה תוחמות מחיצות דקות הבנויות מאריחי חרס (גודל ממוצע: $0.04 \times 0.25 \times 0.30$ מ'), שביניהם

איור 4. קבר ארגז (לוקוס 4): מבט לצפון.

איור 5. קבר ארגז (לוקוס 9), מבט לצפון.

כלי חרס (איור 8)

מרבית כלי החרס נתגלו על רצפות משכבי הקבורה, ומקצתם נתגלו במילויים מעליהם. הממצא מועט, אך מגוון, וכולל קדרה, כלי בישול, קנקנים, פכים, נרות ומראות. רובו של ממצא זה שייך לטיפוסים קרמיים הנפוצים בתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה. שבר צפחת אחד (איור 13:7) נתגלה בעת הסרת המחיצה שבין שני שטחי החפירה, ומתוארך לתקופה האסלאמית הקדומה.

קדרה (איור 1:8)

נמצא שבר של קדרה בעלת שפה מעובה ודופן עבה. לטיפוס זה שתי ידיות אנכיות, אך רק חלק של אחת מהן שרד. הדופן החיצונית עוטה מתחת לשפה בעיטור סרוק בדגם פסים ישרים. קדרות אלה נפוצו בעיקר באזור שפלת החוף בשלהי התקופה הביזנטית, ושימשו עד למאות ה'ט'–ה' לסה"ג, ובשינויים אחדים אולי אף עד למאה ה'א לסה"נ (Magness 1993:209, Form 3, Arched-rim basins; Avissar 1996:126, Type 26, Fig. XIII.79).

כלי בישול (איור 2:8, 3)

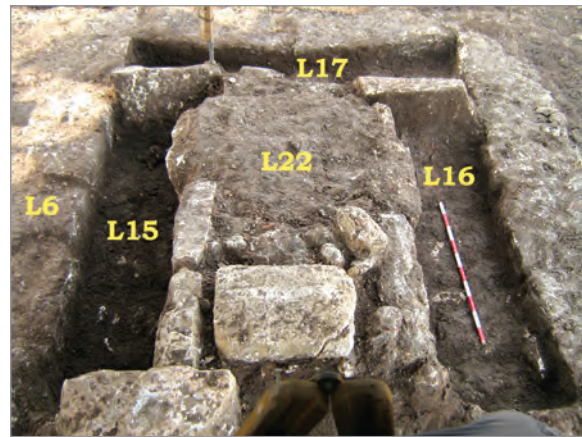
נתגלו שני כלי בישול. הראשון הוא קדרת בישול עמוקה בעלת שפה עם שיפוע נוטה פנימה, המותאם למכסה, דופן עבה וצילוע רחב על הדופן החיצונית (איור 2:8). בדרך כלל מופיעות קדרות אלה עם בסיס רחב וקעור. תפוצתן רחבה והן מוכרות עם שינויים קלים למן סוף המאה ה'ג' לסה"נ עד המאות ה'ח'–ה'ט' לסה"נ (Magness 1993:211–213, Form 1); לדיון נוסף ר': (Vincenz and Sion 2007:23–24).

הכלי השני הוא סיר בישול שלם עם שפה דקה בעלת חתך משולש בולט חוצה, צוואר נמוך, צילוע צפוף על הכתף, ידיות המשוכות משפת הכלי לכתף ובסיס שטוח (איור 3:8). סירי בישול מטיפוס זה מתוארכים למן המאות ה'ה'–ה'ו' עד סוף המאה ה'ז' או תחילת המאה ה'ח' לסה"נ (Magness 1993:219–221, Form 4A).

קנקנים (איור 4:8–10)

למכלול זה שייכים שני טיפוסים של קנקני אגירה: קנקנים 'דמויי-שק' (איור 8:4–8) וקנקני עזה (איור 9:8, 10).

קנקנים 'דמויי-שק' מתאפיינים בשפה פשוטה או נוטה מעט חוצה, בצוואר קצר ובצילוע עדין המכסה את הכתף ואת גוף הקנקן. לקנקן מס' 4 שפה מעוגלת, צילוע הנמשך מן הכתף עד לאזור שמתחת לידיית וצילוע נוסף בחלק התחתון של הקנקן. לקנקן מס' 5 צוואר עם עיבוי במרכזו, שפה מעוגלת הנוטה מעט חוצה ומעט שאריות טין על השפה והצוואר. לקנקן מס' 6 רכס בחיבור בין הכתף לצוואר, שפה פשוטה וצילוע צפוף על הכתף. לקנקן מס' 7 צוואר מעובה וזקוף ושפה פשוטה, ולמס' 8 שפה פשוטה וצוואר נטוי פנימה

איור 6. קבר I, מבט למערב.

איור 7. קבר II, מבט למערב.

הונח חומר מליטה בגוון אפור בהיר. האריחים השתמרו לגובה שבעה נדבכים (כ-0.6 מ' גובה). שלושת משכבי הקבורה נחפרו עד לקרקעיתם, שרוצפה באבנים. פתח הכניסה לקבר לא נחשף, אך כנראה נקבע, כמו זה של קבר I, בקיר המזרחי, וכמותו נבנה ממוזוזות אבן מונוליתיות, כעדות אחת המזוזות (0.30 × 0.25 × 0.75 מ'), העשויה אבן גיר, שנתגלתה במערב.

הממצא

על רצפתם של קברים I ו-II נחשפו עצמות אדם במצב השתמרות גרוע שהקשה על שחזור מדדים אנתרופולוגיים. כן נתגלו כלי חרס מעטים, ובהם מראות עשויות חרס; מגוון של כלי תמרוקים עשויים זכוכית, רובם שלמים; חרוזים וחפצי מתכת. רוב הממצא נתגלה על רצפות משכבי הקבורה (לוקוסים 5, 13, 15, 17, 18). לאור הממצאים יש לקבוע את זמן בנייתם של מבני הקבורה לתקופה הביזנטית (המאות ה'ה'–ה'ו' לסה"נ).

ידועה בשם Pilgrim bottle, והיא בעלת צוואר גבוה ושותי ידיית אוזן על הכתף. צפחות דומות נפוצות במכלולים מן התקופה האומאית עד לסוף התקופה העבאסית (המאות הז'–הח' לסה"נ; Baramki 1944: Fig. 5:10, Pl. XXI:1; Avissar 1996:164–165, Fig. XIII.145:1). צפחת תמימה דומה התגלתה בחפירות הצלה ברמלה, במכלול מן התקופה העבאסית (טואג ודתי-ארנון 2011: אזור 16). בחפירות בית שאן נתגלו בתי יוצר אחדים לצפחות מטיפוס זה (Bar-Nathan and Atrash 2011:272–274).

נרות (איור 14:8–16)

נמצאו נר אחד תמים ושני שברי כתף של נרות נוספים. כל הפריטים נשאו סימני פיה סביב הפיות, המעידים כי היו בשימוש. הנרות שייכים לטיפוס נרות פמוט: צורתם אגסית מוארכת, ולהם בסיס טבעת נמוך וידיית זיז קטנה. הכתף מעוטרת לרוב בדגם רדיאלי. חרטום הנר של מס' 14 שחוק ברובו, אך אפשר להבחין בעיטור של עיגול עם נקודה במרכזו. נרות אלה שייכים לטיפוס 28 של חדד, המתוארך מהמאה הז' לסה"נ עד התקופה האומאית (Hadad 2002:66–68).

בלוקוס 3 נתגלו שברים קטנים של נר³, ככל הנראה מן הטיפוס הידוע כ'נר גזר', הנפוץ בדרום השפלה. מן השברים עולה שחלקו העליון של הנר מעוטר בקווים רדיאליים, ולו ידיית זיז פירמידאלית זעירה, חרטום רחב עם קערים מודגשים בצדיו, עין עם טבעת עבה ובסיס טבעת. טיפוס זה של נרות היה נפוץ מסוף המאה הז' עד למאה הו' לסה"נ (Sussman 2007:58–63, Gezer 2007:58–63, ור' דיון והפניות שם).

מראות (איור 17:8, 18)

במכלול נתגלו שתי לוחיות חרס של מראות עגולות ושטוחות עם עיגול מרכזי וסביבו עיטור עשוי בתבליט (8.9–9.9 ס"מ קוטר, 0.5–0.6 ס"מ עובי). בעיגול המרכזי היתה קבועה מראה זכוכית ששרידיה עדיין ניכרים במראה מס' 18. מראה מס' 17 מעוטרת במעגלים חד-מרכזיים, ומס' 18 – בדגם אדרה. שתי מראות דומות למס' 17 נתגלו, האחת במערת קבורה בחורבת לוזית, שם תוארכה למאות הז'–הח' לסה"נ (Avni 1990:310, Fig. 7, and Dahari 1990:310), והשנייה בחורבת חרמשית (עירו-לובין תשנ"ה:60), הנושאת שרידים של עיטור של נקודות אדומות. מראה הנושאת דגם דומה לזה המופיע על מראה מס' 18 נתגלתה במערת קבורה בכפר דיכרין ליד בית גוברין, המתוארכת למאה הז' לסה"נ (Rahmani 1964:55, Pl. 16A). לדעת רחמני, ממדיהן הקטנים של מראות אלה מצביע על כך ששימשו את בעליהן כקמיעות נגד עין הרע בהיותם בחיים, ונקברו עמם כדי לשמשם לאחר מותם (ibid.:55–60), ור' שם דיון והפניות נוספות).

3 שברי הנר היו קטנים מדי לרפאות או לציוור. הם עשויים טין חום בהיר ונושאים סימני פיה.

עם רכס במרכזו. קנקנים אלה נפוצים בשפלה, בשומרון, ביהודה ובנגב (ישראל תשנ"ה:127; 1992:160; Magness), ומתוארכים באתרים השונים למאות הז'–הח' לסה"נ. בעבר נהגו לתארך את הקנקן החל מן המאה הז' לסה"נ, אך כנראה שתאריך זה שגוי. קנקנים מטיפוס זה נמצאו ברחובות בנגב, במכלולים שתוארכו למאה הז' לסה"נ (Rosenthal-Heginbottom 1988: Pl. 2:55, 59, 90; Landgraf 1980:69ff, Fig. 22; Adan-Bayewitz 1986:91ff, Fig. 1:1–6).

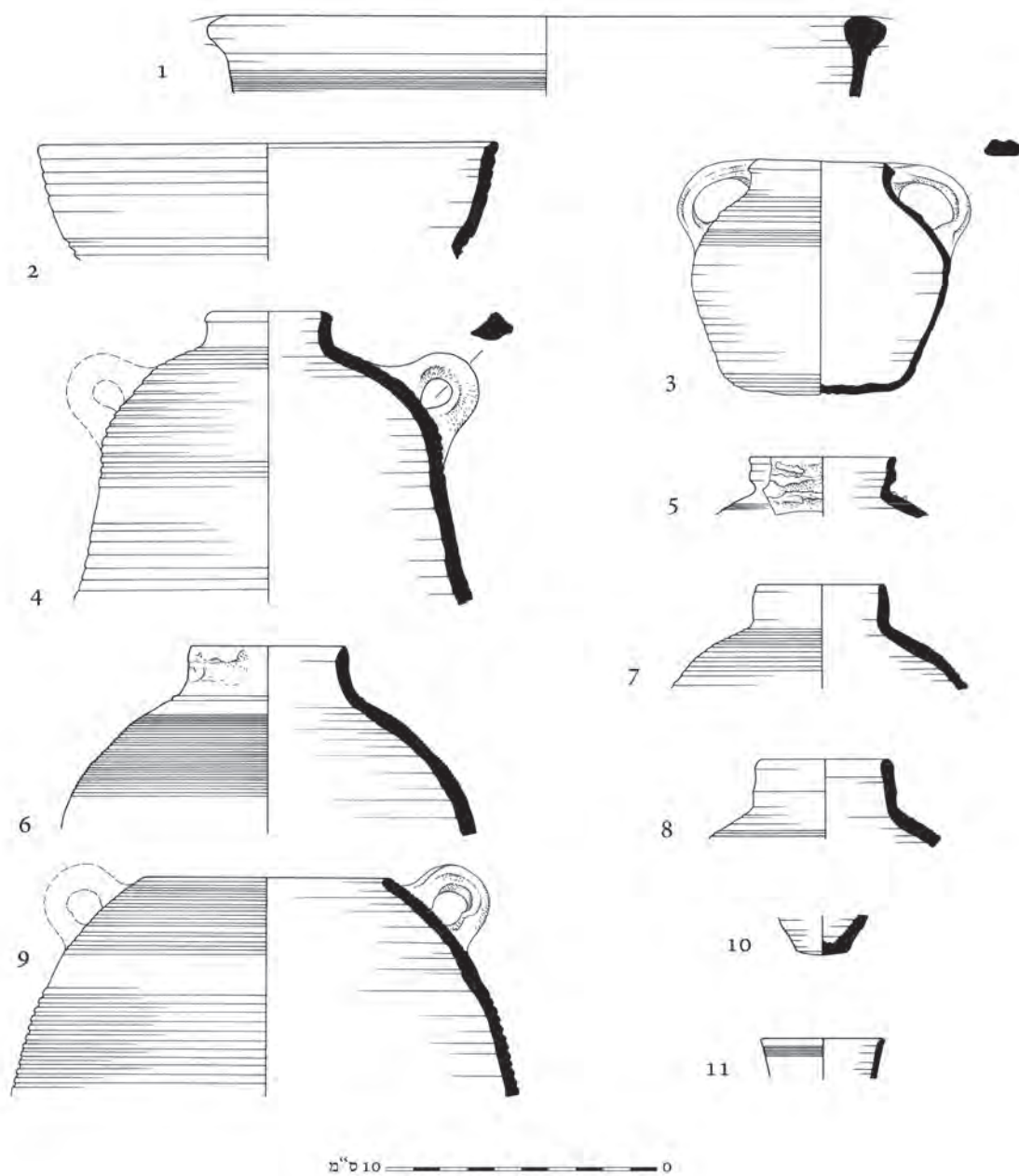
נתגלו שני שברים של קנקני 'עזה'. האחד הוא חלק עליון של קנקן בעל גוף סגלגל, שפה קעורה, שתי ידיית אוזן על הכתף מתחת לשפה וצילוע הנמשך מהחלק העליון של השפה (איור 9:8). יש לזהותו כטיפוס B1 לפי לחלוקתה של א' קילברו (Killebrew 2010:168–169), וכטיפוס 4 לפי חלוקתה של עוקד (2001:233, 236, לוח 1). מאיירסון הציע להגדיר קנקן זה כטיפוס בשם "אשקלוניון" (Askalonion jar), שכנראה הכיל יין לצרכים רפואיים (Mayerson 1992). בעבר הוצע שטיפוס זה קדום לקנקן 'עזה', אך לאחר ששני הטיפוסים נמצאו זה לצד זה בפסולת של בית יוצר אחד, נשללה הנחה זו (Gadot and Tepper 2003). השבר השני הוא של בסיס מחודד, קטום ומצולע, כנראה של קנקן 'עזה' בעל גוף חרוטי (איור 10:8). בסיס זה שייך לטיפוס A לפי קילברו (Killebrew 2010:168–169), ולטיפוס 6 לפי עוקד (2001:233, 237, לוח 1). שני טיפוסים אלה של קנקני 'עזה' נפוצו בתקופה הביזנטית (המאות הז'–הח' לסה"נ), והשימוש בהם פסק במהלך התקופה האסלאמית הקדומה (מגנס תשמ"ז:218). כבשן לייצור קנקני עזה נתגלה בחפירות הצלה באתר אונו על ידי א' קוגן-זהבי (2011).

פכים (איור 11:8, 12)

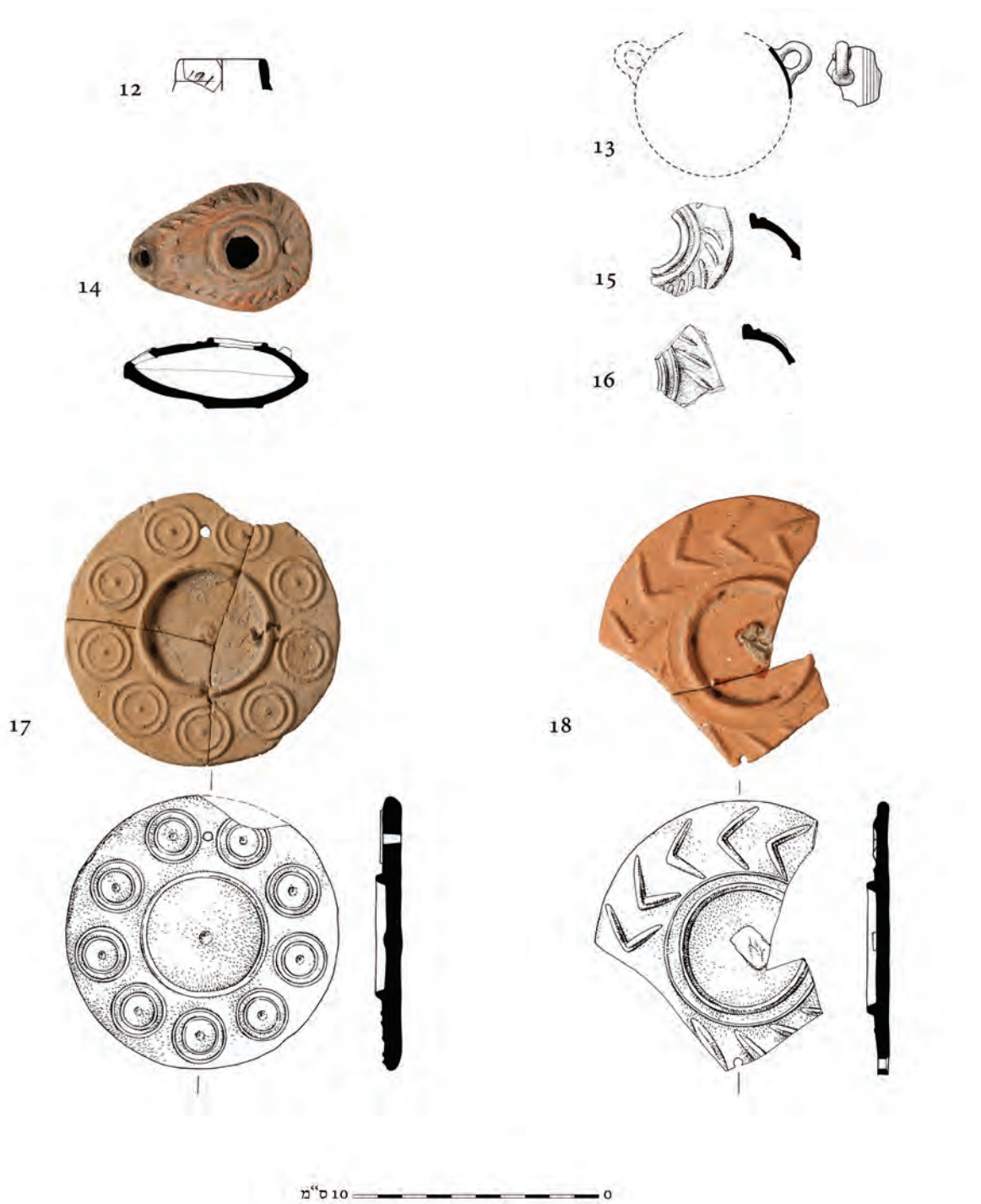
נמצאו שני טיפוסים פכים. האחד הוא פך עשוי טין צלחב, מפולם וצרוף היטב, בעל צוואר גלילי ארוך ושפה פשוטה, הנושא עיטור סרוק בדגם פסים מתחת לשפה (איור 11:8). כלי שלם מטיפוס זה עדיין לא התגלה. מגוון דומה של פכים נמצא באתרים מהתקופה האסלאמית הקדומה (המאות הז'–הי' לסה"נ; לדיון והפניות ר': Cytryn-Silverman 2010:104–108). לדעת אבישר, הטין הלבן מתחיל להופיע כבר בתקופה האומאית, אך ייצורם המסיבי של כלים מטין זה מתחיל מאוחר יותר, בתקופה העבאסית (Avissar 1996:155–156). כן נמצא שבר שפה של פך (איור 12:8), הנושא חריות אחדות; לא נמצאו מקבילות לטיפוס זה.

צפחת (איור 13:8)

הצפחת שייכת למשפחה הטיפוסית לתקופה האסלאמית הקדומה (Buff Ware), המאופיינת בטין צלחב, מפולם וצרוף היטב. מן הצפחת נשתמר רק חלק מהכתף עם ידיית אחת היוצאת ממנו. נראה שהשבר השתייך לצפחת שבה חלק אחד של הגוף שטוח והחלק השני מעוגל ועם בטן. צפחת זו

איור 8. ממצא כלי החרס מקברים I ו-II.

איור 8. ממצא כלי החרס מקברים I ו-II.

מס'	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קדרה	16, קבר I	195	טין כתום, ליבה אפורה בהירה, חיפוי צהוב בחוץ, גריסים לבנים מעטים, עיטור סרוק
2	קדרת בישול	15, קבר I	163	טין כתום, מעט גריסים לבנים גדולים וקטנים, מיקה
3	סיר בישול	17, קבר I	193	טין חום-אדמדם כהה, סימני פח מבחוץ
4	קנקן	17, קבר I	162	טין כתום-אדמדם, חולי, גריסים לבנים גדולים וקטנים, הדבקות טין על הגוף
5	קנקן	5, קבר II	135	טין כתום-אדמדם, גריסים לבנים קטנים, הדבקות טין על השפה
6	קנקן	3, קבר II	115	טין כתום-ורוד, חולי, גריסים לבנים גדולים, הדבקות טין על השפה והגוף
7	קנקן	15, קבר I	163	טין כתום-אדמדם, גריסים לבנים גדולים וקטנים רבים
8	קנקן	6, קבר I	123	טין חום-כתום, גריסים לבנים גדולים וקטנים
9	קנקן עזה	6, קבר I	123	טין חום-כתום, גריסים לבנים גדולים וקטנים, חולי
10	קנקן עזה	5, קבר II	135	טין חום-כתום, גריסים לבנים גדולים וקטנים
11	פך	5, קבר II	135	טין צלהב, מנופה היטב, עיטור סרוק
12	פך	5, קבר II	135	טין ורוד, גריסים לבנים רבים
13	צפחת	10, קבר II	133	טין צלהב, חולי, שרידי חיפוי אדום על הידית
14	נר	7, קבר II	127	עשוי בדפוס, טין חום-אדמדם, גריסים לבנים קטנים, סימני שריפה סביב הפה
15	נר	15, קבר I	163	עשוי בדפוס, טין חום-כתום
16	נר	5, קבר II	135	עשוי בדפוס, טין חום-כתום, חיפוי לבן
17	מראה	15, קבר I	168	טין צהבהב, גריסים לבנים, שרידי שיבוץ זכוכית
18	מראה	17, קבר I	162	טין חום-אדמדם, גריסים לבנים, שרידי שיבוץ זכוכית

כלי זכוכית (איור 9)

כלי הזכוכית התגלו על רצפות משכבי הקבורה ובמילויים שבשני הקברים הבנויים (II, I), אף כי רובם נמצאו בקבר II. מכלול כלי הזכוכית מוצג כאן בשלמותו. כל הכלים עשויים מזכוכית בגוון ירקרק-כחלחל או ירוק זית. למעט כלי אחד, כל הקבוצה שייכת לקטיגוריה של כלי תמרוקים בעלי שפופרת אחת או שתיים, שהכילו כנראה כוחל; אחד מהם נתגלה עם מקל איפור בתוכו (איור 5:9). רוב הכלים נתגלו שלמים, וחסרים בהם רק חלקים קטנים. על סמך הקבלות תוארכו כלים אלה לשלהי התקופה הרומית ולראשית התקופה הביזנטית (המאות ה'ה'-ה' לסה"נ).

בקבוק מעוטור בחוטים (איור 1:9)

לבקבוק צוואר חרוטי ארוך ושפה מעוגלת. הצוואר מעוטור בליפוף של חוט מוסף בצבע חום-אדום, היוצר טבעות דקות ועבות. בדרך כלל לבקבוקים אלה גוף כדורי או אגסי. העיטור בטבעות עבות ודקות של חוט זכוכית מוסף אופייני בעיקר לתקופה הביזנטית המאוחרת (המאה ה' וראשית המאה ה'ז' לסה"נ; בר"ג תש"ל: 194, לוח 23:43, ור' שם הקבלות; גורין-רוזן 2002:316, איור 8:39).

שפופרת תמרוקים (איור 2:9)

לכלי זה גוף מוארך, המתרחב כלפי מטה לכעין שק עם שפת משפך מקופלת פנימה ובסיס טבעת צינורי ועבה התחוב פנימה, שבמרכזו בליטה כיפתית עם צלקת מוט הזגג. ידית אחת משוכה ממרכז הגוף לשפה שהחיבור אליה לא שרד. הידית עשויה בגסות בהשוואה לגוף ואינה פרופורציונאלית לגוף העדין. חוט מוסף בצבע חום-אדום מעטר בצורה לוליינית שתיים-עשרה פעמים את החלק שבין השפה לבין מרכז הכלי. בקבוקוני תמרוקים בעלי שפופרת אחת נתגלו בקברים רבים, ומתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת (המחצית השנייה של המאה ה'ג' עד המאה ה'ד' לסה"נ; בר"ג תש"ל: 155-158, טיפוס ז', לוח 1:35, 2, ור' הפניות ודיון שם). אולם, נראה שכלים אלה ממשיכים לראשית התקופה הביזנטית, שכן כלים דומים נתגלו בקבר VI בח'ירבת אל-נענה (Gorin-Rosen and Katsnelson 2007:109-110, Fig. 16:1), המתוארך לראשית התקופה הביזנטית; בקבר 200 בגבעת שרת, המתוארך לרבע האחרון של המאה ה'ד' ולרבע הראשון של המאה ה'ה' לסה"נ (Seligman, Zias and Stark 1996:50, 56, 59, Fig. 17:1); וכן במערת קבורה ליד נתיב ה'ה', המתוארכת לסוף המאה ה'ד' -- תחילת המאה ה'ה' לסה"נ (גצוב, אבשלום-גורני ומוקארי תשנ"ח:206, איור 2:9).

דו-שפופרות תמרוקים (איור 3:9)

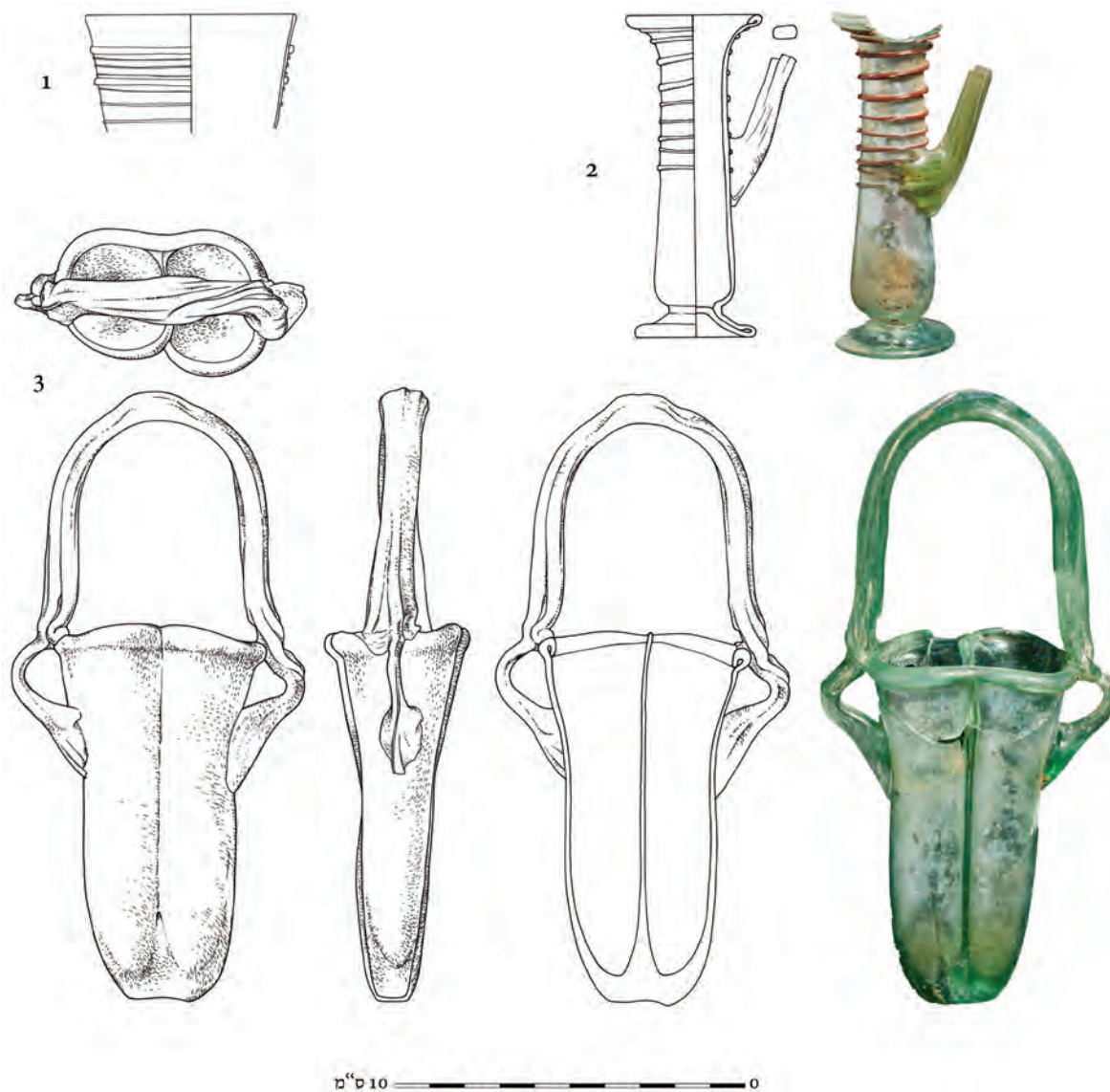
על פי אופן עיטורם ומערך ידיותיהם הובחנו שלושה טיפוסים של כלי זה, שגופו עשוי בצורת שתי שפופרות. הטיפוס הראשון נעדר עיטור ובעל שלוש ידיות (איור 3:9-6). מבין ארבעה הכלים שנתגלו מטיפוס זה, שלושה שלמים ברובם (מס' 3-5) וחסרים ידית אחת או שתיים; שברים של שתי ידיות של עם שפת שפופרת (מס' 6) שייכים כנראה אף הם לכלי מטיפוס זה. לכלי תמרוקים אלה צורה פשוטה ולא אחידה: שפתם צינורית, עבה ומקופלת פנימה בצורה לא אחידה, בסיסם משוטח ועליו צלקת מוט הזגג. שתי ידיות עולות ממרכז הגוף אל השפה, וידית של מחברת ביניהן. בכלי מס' 5 נתגלה מקל איפור עשוי ברונזה (איור 11:11). בבדיקה שנערכה בכלי דומה שבו היה נעוץ מקל כחל, שנתגלה במערת קבורה בנחלת אחים בירושלים, זוהה החומר כעופרת פחמתית (קוגן-זהבי תשס"ז:65*). דו-שפופרות תמרוקים דומות נפוצות במכלולי קבורה למן תחילת המאה ה'ד' עד המאות ה'ה'-ה' לסה"נ (Gorin-Rosen and Katsnelson 2007: 111-112, ר' הפניות ותיארוך שם). הדמיון בין שפופרות עם שלוש ידיות לאלה שנתגלו בח'ירבת אל-נענה מרמזת כי יוצרו באותו בית יוצר (Gorin-Rosen and Katsnelson 2007:111, 114, Figs. 17:3, 19).

גם לטיפוס השני שלוש ידיות, אך הוא מעוטור (איור 7:9). לכלי זה גוף בעל שתי שפופרות גליליות, בסיס משוטח ושפה צינורית עבה מקופלת פנימה. שתי ידיות אוזן בגוון זהה לזה של הכלי עולות מן החלק העליון של הגוף ומחוברות בקיפול מתחת לשפה, וידית של מעל הגוף מחברת אותן. הכלי מעוטור בחוט כחלחל שנכרך בצורה לוליינית מספר פעמים עד לשפת הכלי. עיטור החוט הוסף בשלב הראשוני של הייצור, כלומר לאחר שנופח הגליל, ולפני שנצבט במרכזו ליצירת שתי שפופרות, אך בטרם הוספו הידיות. טיפוס זה מתוארך אצל בר"ג למחצית השנייה של המאה ה'ד' ולמחצית הראשונה של המאה ה'ה' לסה"נ (בר"ג תש"ל: 177-175, טיפוס יב':2, 3). כלי דומה נתגלה במערת קבורה בשכונת נחלת אחים, ירושלים (קוגן-זהבי תשס"ז:65*, איור 4:13, ור' הפניות ודיון שם). בקבר בכפר סבא תוארך כלי דומה למן סוף המאה ה'ג' עד המאה ה'ה' לסה"נ (איילון תשנ"ה: איור 8:5).

הטיפוס השלישי הוא של כלים מעוטרים (איור 8:9, 9). לכלי מס' 8 שפה מעובה, מקופלת פנימה ובסיס משוטח שעליו צלקת מוט הזגג. חוט בצבע הכלי נכרך סביב הגוף שמונה פעמים לפני שהכלי חולק לשתי שפופרות. בחלק התחתון של הכלי הצלעות מטושטשות לגמרי, ולעומת זאת הן ניכרות על הצוואר. ידית, שחלקה העליון לא שרד,

הגוף; קטעים רבים מהחוט חסרים. הבסיס שטוח וניכרת עליו צלקת מוט הזגג. דרשפופרות מעוטרות החלו להופיע באמצע המאה ה'לסה"נ והמשיכו להתקיים לאורך התקופה הביזנטית עד תחילת המאה ה'לסה"נ (בר"ג תש"ל:175).

עולה מהחלק העליון של הכלי, שם היא חוברה בגסות. כלים אלה עוטרו בדרך כלל בחוט מוסף בעל גוון שונה מהכלי, אך בכלי זה החוט בעל אותו גוון ושטח מעט אל תוך הכלי המנופח. מכלי מס' 9 שרד רק החלק התחתון של הכלי, ועליו שרידי חוט בצבע סגול עמוק, הכרוך ארבע פעמים סביב

איור 9. כלי הזכוכית מקברים I ו-II.